Journal Website

Article history:
Received 26 April 2026
Revised 25 August 2026
Accepted 01 September 2026
Published online 11 September 2026

Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History

Volume 5, Issue 2, pp 1-21

Representation of Power Relations and Courtly Politeness in the Letters of Chapter Nine of Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb: A Study of Forms of Address, Power Structures, and the Discourse of Obedience in Epistolary Prose

Zahra. Latifi[1], Mohammad Reza. Masoumi[2*], Mehdi. Famoori[1], Mohammad Hadi. Khaleghzadeh[1]

[1] Department of Persian Language and Literature, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran
[2] Department of Persian Language and Literature, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran

*** Corresponding author email address**: Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Latifi, Z., Masoumi, M. R., Famoori, M., & Khaleghzadeh, M. H. (2026). Representation of Power Relations and Courtly Politeness in the Letters of Chapter Nine of Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb: A Study of Forms of Address, Power Structures, and the Discourse of Obedience in Epistolary Prose. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, *5*(2), 1-21.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

The present study examines and analyzes power relations, courtly politeness, and the discourse of obedience in the letters contained in Chapter Nine of Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb, authored by Mulla Mir Qari Gilani, a writer and scholar of the sixteenth century. Composed in 1568–1569, this work is regarded as one of the important didactic texts on epistolary prose and the conventions of letter writing during the Safavid period. The research method adopted in this study is a combined approach encompassing the critical editing of the text on the basis of the principal manuscript (National Library of Iran, No. 31907, copied in 1585) and its collation with a variant manuscript (Malek National Library and Museum Institution, No. 3838, copied in 1656–1657), together with a descriptive-analytical examination of linguistic markers. The theoretical framework of the study draws on sociological and linguistic perspectives in discourse analysis, linguistic politeness theory, and speech act theory. The findings indicate that Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb is not merely a collection of prescriptive models; rather, it reflects the communicative culture and the mechanisms through which interpersonal relations were regulated within the power structure of the Safavid period. In these letters, honorific forms of address, the writer's strategies of self-abasement, and the indirect formulation of requests function as effective strategies for mitigating face-threatening acts and representing the addressee's authority. The results further demonstrate a strategic relationship between linguistic humility and the writer's demands, whereby the language of obedience transcends mere passivity and becomes an instrument of interpersonal negotiation and social influence.

Keywords: *Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb, Mulla Mir Qari Gilani, power relations, linguistic politeness, epistolary prose, Safavid period.*

EXTENDED ABSTRACT

Persian epistolary prose constitutes one of the most significant intersections of language, literature, social hierarchy, and communicative practice in the history of Persian writing. Within the tradition of *inshāʾ*, a letter was not merely a vehicle for transmitting information or expressing personal emotion; rather, it functioned as a socially organized discourse through which the writer identified the addressee's status, positioned the self in relation to that status, and negotiated the acceptable limits of request, complaint, praise, loyalty, and deference. The choice and sequence of honorifics, the degree of rhetorical elaboration, the form in which requests were introduced, and the use of prayer, praise, humility, and indirectness all contributed to the construction of interpersonal relations. This function became particularly significant in the Safavid period, when political, administrative, religious, scholarly, and professional forms of prestige overlapped and when epistolary etiquette reflected distinctions of rank and access. The present study examines the representation of power relations, courtly politeness, and the discourse of obedience in Chapter Nine of *Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb*, a didactic work on Persian letter writing by Mulla Mir Qari Gilani. The work belongs to the broader tradition of instructional prose designed to regulate and exemplify appropriate forms of correspondence, a tradition that developed through established conventions of ornate prose, epistolary composition, and socially differentiated address (Fasaei, 2010; Forat, 2009; Mahdavi, 2006). The significance of *Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb* lies not only in its rhetorical construction but also in the way its model letters encode preferred modes of interaction across unequal relationships. Because the work is instructional, however, the letters cannot automatically be read as transparent records of Mulla Mir Qari Gilani's actual personal relations; they must first be approached as normative models of communicative conduct. Biographical and manuscript-based studies of Qari Gilani and his works provide essential background for situating the text and understanding its place in Persian manuscript culture (Aboui Mehrizi, 2012; Falahati Zendehdel, 2019; Qari Gilani, 2014). The study therefore treats the ninth chapter as a textual field in which power is discursively organized and socially imagined rather than as a simple documentary archive of historical events.

The theoretical framework combines discourse analysis, symbolic power, face and politeness theory, relational work, and speech-act theory. From the perspective of symbolic power, linguistic expressions acquire social force not merely because of their semantic content but because they are produced within structured relations of authority, prestige, and recognition. Bourdieu's account of language and symbolic power is therefore particularly relevant to the analysis of honorific address, self-abasement, and the social legitimacy of speaking positions in these letters (Bourdieu, 1991). Likewise, critical discourse analysis provides a conceptual basis for examining how textual choices participate in reproducing, legitimizing, or adjusting social relations rather than simply reflecting them (Fairclough, 1992). The study also draws on Foucault's understanding of power as relational, diffuse, and embedded in networks of action and response, which helps prevent the analysis from reducing every deferential formula to passive submission (Foucault, 1978). In addition, politeness theory allows close attention to the ways requests, complaints, and potentially face-threatening acts are mitigated through indirectness, honorification, praise, apology, and expressions of dependence (Brown & Levinson, 1987). At the same time, later approaches emphasizing context, social normativity, and relational work are necessary because historical epistolary politeness cannot be evaluated solely through decontextualized linguistic formulas (Locher & Watts, 2005; Mills, 2003; Watts, 2003). Goffman's theory of face further clarifies how writers construct socially acceptable images of both self and addressee and how these images are maintained

through conventionalized forms of interaction (Goffman, 1967). Finally, speech-act theory provides a functional framework for distinguishing grammatical form from communicative action: a declarative statement can operate as a request, a prayer can function as relationship maintenance, and a compliment can establish the ethical grounds for a demand (Austin, 1962; Searle, 1969). Together, these perspectives make it possible to analyze obedience not as a single lexical category but as a discourse formed through multiple strategies of self-positioning, honorification, deference, indirect demand, and controlled complaint.

Methodologically, the study is fundamental, descriptive-analytical, and text-centered. Its corpus consists of all the letters included in Chapter Nine of *Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb*, and no sampling is employed. The textual basis is established through manuscript comparison, with the National Library of Iran manuscript serving as the principal witness and the Malek National Library manuscript as the comparative witness. The latter is represented in the approved source list by the surviving manuscript attributed to Qari Gilani (Qari Gilani, 1656). Because the study examines small but potentially meaningful differences in titles, pronouns, verbs, invocatory phrases, and formulaic expressions, textual stabilization is treated as a prerequisite for discourse interpretation. The principles of manuscript editing and codicological attention are therefore methodologically relevant, particularly where variant readings may alter the perceived rank of an addressee or the force of a request (Fadaei, 2008; Jahanbakhsh, 1999; Mojarrad, 2017; Saffari Agh-Ghaleh, 2011). The unit of analysis is both the complete letter and the functional phrase within it. Evidence is categorized under forms of address and titulature, self-representation, praise of the addressee, expression of request, declaration of obedience, complaint, and closing formula. Analysis is conducted at lexical, syntactic, rhetorical, and structural levels. Particular care is taken to distinguish between general conventions of epistolary decorum and stronger indicators of asymmetrical power. Historical contextualization is also supported by scholarship on Safavid political and social structures, especially where the language of office, service, religion, and patronage intersects with rhetorical convention (Fakhraei, 2015; Jafarian, 2009; Mitchell, 2009; Newman, 2006). Yet the study deliberately avoids converting broad historical context into direct evidence for each individual letter. Where independent historical information is insufficient, the interpretation remains at the level of textual representation. This methodological restraint is especially important because *Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb* is didactic and may model appropriate communicative behavior rather than reproduce actual correspondence verbatim.

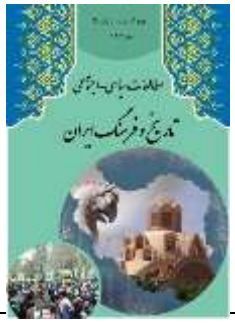
The findings show that power relations in the letters are represented first through the asymmetrical distribution of social value in forms of address. Political and elite addressees are often introduced through extended sequences of metaphorical, religious, ethical, and administrative titles, whereas the writer is correspondingly represented through expressions of humility, smallness, servitude, or need. Such contrasts produce a vertical discursive structure before the practical purpose of the letter is even stated. Titles such as those linking the addressee to kingship, religion, protection, generosity, or public benefit do more than ornament the text; they construct the recipient as the legitimate center of authority and social efficacy. This symbolic centrality is reinforced through spatial and cosmological metaphors in which the addressee appears as the "center," "sun," "qibla," or "Kaʿba" toward which others turn. These images convert hierarchical relations into spatial arrangements: the powerful figure occupies the center, while petitioners and dependents approach from the periphery. Historical and stylistic studies of Persian prose help clarify that such intensification belongs to established rhetorical traditions, but its social function becomes visible when it systematically precedes and conditions requests (Hosseini Tafreshi, 2011; Qaem-Maqami &

Mohaghegh, 2015; Taheri, 2016). A particularly important pattern is self-abasement. The writer may refer to himself through images of insignificance, obscurity, dust, or brokenness, thereby creating a textual contrast between the elevated addressee and the diminished self. However, the analysis demonstrates that this verbal inferiority must not automatically be equated with formal political subordination. Similar strategies appear in letters addressed to scholars, artists, and other socially prestigious figures, indicating that symbolic hierarchy may arise from scholarly reputation, professional mastery, or affective prestige as well as political office. The same caution applies to the language of "service," "obedience," and "command": its meaning depends on the communicative situation and cannot be classified as bureaucratic submission merely because hierarchical vocabulary appears. The text thus distinguishes institutional power, social prestige, and conventional honor, even though the language of deference may overlap across all three.

A second major finding concerns the active and strategic character of politeness and obedience. Far from functioning only as signs of passivity, praise, humility, prayer, and indirectness frequently create the conditions under which a request can be made more forcefully without appearing confrontational. The writer often constructs an ethical image of the addressee and then makes compliance with the request seem consistent with that image. For example, generosity, magnanimity, compassion, or the customary responsibility of superiors toward inferiors may be praised in such a way that the requested action becomes the natural fulfillment of the addressee's acknowledged virtue. In these cases, praise functions argumentatively rather than decoratively. Similarly, conditional structures, expressions of hope, and deferential formulations reduce the formal pressure of a request while simultaneously increasing its moral force. This mechanism corresponds closely to face-management strategies identified in politeness theory, while also demonstrating the historically specific operation of Persian epistolary conventions (Brown & Levinson, 1987; Locher & Watts, 2005; Watts, 2003). The same complexity appears in complaints. In some letters, the writer first confirms loyalty or continued obedience and only then voices dissatisfaction over silence, distance, neglect, or lack of response. The effect is not to reject hierarchy but to create a safe discursive space within it. The writer effectively communicates: the relationship remains intact, but the superior has failed to perform an expected relational obligation. This pattern is especially evident when the text invokes the duty of the "greater" to inquire after the suffering "lesser," converting hierarchy itself into a basis for moral accountability. The discourse of obedience therefore works in two directions: it legitimizes the addressee's superior status, but it also establishes expectations regarding generosity, attention, permission, response, and protection. The same pattern appears in letters involving requests for pardon or intercession, where the addressee's authority is acknowledged but is ethically guided toward forgiveness. Such letters show that deferential discourse can function as a form of socially acceptable pressure, allowing the writer to pursue practical aims without openly challenging asymmetry.

In conclusion, the analysis of Chapter Nine of *Ṣaḥāʾif al-Aḥbāb* demonstrates that Persian epistolary prose can be understood as a sophisticated technology of social positioning and relational management. Forms of address construct and magnify status; self-abasement locates the writer within a deferential communicative position; metaphors of center and periphery spatialize access to authority; and the vocabulary of permission, service, command, and obedience reveals varying degrees of dependence on the addressee's response. At the same time, these linguistic resources do not eliminate the agency of the writer. Through praise, indirectness, emotional appeal, ethical reminder, and strategic expressions of loyalty, the writer can request support, seek intervention, complain about neglect, advocate forgiveness,

or remind the superior of expected responsibilities. Courtly politeness therefore emerges not as empty rhetorical ornamentation but as a structured communicative system that both preserves hierarchy and enables action within it. The study further shows that power in these letters should not be treated as a single homogeneous category. Political authority, scholarly prestige, professional status, personal attachment, and conventional honor may all generate similar linguistic forms while resting on different social foundations. Because the work is didactic, its letters are best interpreted primarily as models of socially appropriate correspondence rather than as direct and complete records of actual historical relations. Even so, the text provides valuable evidence for the cultural logic through which deference, petition, authority, and obligation could be rhetorically organized in Safavid-period Persian prose. By integrating textual criticism with discourse analysis, politeness theory, and speech-act analysis, the study offers a more precise account of how rhetorical form and social function interact in classical Persian correspondence and how the language of obedience could simultaneously reproduce hierarchy and create room for negotiation, expectation, and social influence.

مطالعات سیاسی–اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران

دوره ۵، شماره ۲، صفحه ۲۱-۱

وبسایت مجله

تاریخچه مقاله
دریافت شده در تاریخ ۶ اردیبهشت ۱۴۰۵
اصلاح شده در تاریخ ۳ شهریور ۱۴۰۵
پذیرفته شده در تاریخ ۱۰ شهریور ۱۴۰۵
منتشر شده در تاریخ ۲۰ شهریور ۱۴۰۵

بازنمایی مناسبات قدرت و ادب درباری در مکاتیب فصل نهم «صحایف‌الاحباب»: مطالعه‌ای در خطاب‌ها، ساختار قدرت و گفتمان فرمان‌بری در نثر انشایی

زهرا لطیفی[۱]، محمدرضا معصومی[۲*]، مهدی فاموری[۳]، محمدهادی خالق زاده[۱]

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران
۲. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
۳. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران

[*] **ایمیل نویسنده مسئول:** Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله
پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:
لطیفی، زهرا.، معصومی، محمدرضا.، فاموری، مهدی.، و خالق زاده، محمدهادی. (۱۴۰۵). بازنمایی مناسبات قدرت و ادب درباری در مکاتیب فصل نهم «صحایف‌الاحباب»: مطالعه‌ای در خطاب‌ها، ساختار قدرت و گفتمان فرمان‌بری در نثر انشایی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۲)، ۲۱-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی و تحلیل مناسبات قدرت، ادب درباری و گفتمان فرمان‌بری در مکاتیب فصل نهم کتاب «صحایف‌الاحباب» اثر ملامیرقاری گیلانی، نویسنده و دانشمند سده دهم هجری، اختصاص دارد. این اثر که در سال ۹۷۶ق تألیف شده، یکی از متون مهم آموزشی در زمینه نثر انشایی و آداب نامه‌نگاری دوره صفوی به شمار می‌آید. روش تحقیق در این مطالعه، رویکردی ترکیبی شامل تصحیح انتقادی متن بر پایهٔ نسخهٔ اساس (کتابخانهٔ ملی ایران، شمارهٔ ۳۱۹۰۷، کتابت ۹۹۳ق) و مقابله با نسخهٔ بدل (کتابخانهٔ ملک، شمارهٔ ۳۸۳۸، کتابت ۱۰۶۷ق) به همراه تحلیل توصیفی-تحلیلی نشانه‌های زبانی است. چارچوب نظری پژوهش بر پایه آرای جامعه‌شناختی و زبان‌شناختی در حوزه تحلیل گفتمان، نظریه ادب زبانی و کنش‌های گفتاری بنا شده است. یافته‌های تحلیل نشان می‌دهد که متن صحایف‌الاحباب تنها مجموعه‌ای از الگوهای تجویزی نیست، بلکه بازتابی از فرهنگ ارتباطی و شیوه‌های تنظیم مناسبات میان‌فردی در بستر ساختار قدرت عصر صفوی است. در این مکاتیب، خطاب‌های تعظیمی، خودکوچک‌شماری‌های نویسنده و بیان غیرمستقیم درخواست‌ها، به عنوان راهبردهایی کارآمد برای کاهش تهدید وجهه و بازنمایی اقتدار مخاطب به کار رفته‌اند. نتایج این مطالعه آشکار می‌سازد که میان فروتنی زبانی و مطالبات نویسنده پیوندی راهبردی وجود دارد که زبان فرمان‌بری را از انفعال محض خارج کرده و به ابزاری برای تعامل و اثرگذاری اجتماعی تبدیل می‌کند.

کلیدواژگان: *صحایف‌الاحباب، ملامیرقاری گیلانی، مناسبات قدرت، ادب زبانی، نثر انشایی، عصر صفوی.*

مقدمه

نامه‌نگاری فارسی از مهم‌ترین عرصه‌های پیوند زبان، ادبیات و مناسبات اجتماعی است. در سنت انشایی، نامه تنها وسیلهٔ انتقال خبر یا بیان عاطفه نیست، بلکه موقعیتی برای معرفی جایگاه نویسنده، شناسایی منزلت مخاطب و تنظیم رابطهٔ میان آنان به شمار می‌آید. انتخاب القاب، ترتیب خطاب‌ها، شیوهٔ طرح درخواست و صورت‌بندی دعا و ستایش، همگی می‌توانند در شکل‌گیری این رابطه مؤثر باشند. ازاین‌رو، مطالعهٔ مکاتیب فارسی، افزون بر شناخت ویژگی‌های سبکی و بلاغی، امکان بررسی سازوکارهای زبانی احترام، اقتدار، وابستگی و فرمان‌بری را فراهم می‌کند؛ سازوکارهایی که در ساختار ظاهراً ادبی نامه حضور دارند و به آن کارکرد اجتماعی می‌بخشند.

در دورهٔ صفوی، مناسبات سیاسی و اجتماعی در پیوند با جایگاه‌های دیوانی، دینی و علمی شکل می‌گرفت و زبان مکاتبه می‌توانست بازتاب‌دهندهٔ این تمایزهای منزلتی باشد. بااین‌حال، بازنمایی قدرت در متون انشایی الزاماً به ذکر منصب یا فرمان محدود نمی‌شود؛ گاه تقدیم القاب، بزرگ‌نمایی فضایل مخاطب، کوچک‌شماری نویسنده و غیرمستقیم‌گویی در بیان تقاضا، رابطهٔ نامتقارن میان طرفین را آشکار می‌سازد. در چنین موقعیت‌هایی، ادب درباری را می‌توان مجموعه‌ای از قراردادهای زبانی و رفتاری دانست که ضمن رعایت شأن مخاطب، حدود سخن‌گفتن، درخواست‌کردن و اظهار نارضایتی را نیز تعیین می‌کند.

«صحایف‌الاحباب» اثر ملامیرقاری گیلانی، تألیف‌شده در سال ۹۷۶ هجری قمری، از متون آموزشی نامه‌نگاری فارسی دورهٔ صفوی است که در نه فصل و یک خاتمه تنظیم شده است. اهمیت این اثر، علاوه بر تنوع موقعیت‌های مکاتبه، در تلفیق بیان عواطف با آموزش آداب ارتباطی نهفته است. فصل نهم آن، به‌عنوان پیکرهٔ پژوهش حاضر، امکان بررسی خطاب‌ها و صورت‌های احترام در ارتباط با منزلت مخاطبان را فراهم می‌آورد. مطالعهٔ این فصل می‌تواند روشن سازد که نویسنده چگونه از امکانات نثر انشایی برای معرفی مخاطب، بیان خواسته و تنظیم فاصلهٔ اجتماعی بهره می‌گیرد و چه نسبتی میان آرایش بلاغی و کارکرد ارتباطی نامه برقرار می‌شود.

چارچوب نظری پژوهش بر این مبنا استوار است که زبان صرفاً بازتاب روابط اجتماعی نیست، بلکه در بازتولید و مشروعیت‌بخشی به آن‌ها نیز مشارکت دارد. از دیدگاه بوردیو، اعتبار و اثرگذاری گفتار با موقعیت اجتماعی گوینده و شرایط تولید و دریافت آن ارتباط دارد؛ بنابراین، ارزش تعبیرهای احترام‌آمیز را نمی‌توان مستقل از رابطهٔ میان نویسنده و مخاطب تفسیر کرد (Bourdieu, 1991). همچنین، تحلیل گفتمان بر ارتباط متقابل ساختارهای زبانی و نظم اجتماعی تأکید می‌کند و امکان بررسی نقش انتخاب‌های واژگانی و بلاغی در تثبیت یا تعدیل روابط قدرت را فراهم می‌آورد (Fairclough, 1992).

در کنار این رویکرد، نظریهٔ ادب زبانی برای توضیح چگونگی صورت‌بندی درخواست‌ها و حفظ وجههٔ مخاطب سودمند است. فروتنی، ستایش، دعا و بیان غیرمستقیم خواسته ممکن است فشار ناشی از تقاضا را کاهش دهند و پذیرش آن را تسهیل کنند (Brown & Levinson, 1987). بااین‌همه، کاربرد این نظریه در متنی تاریخی مستلزم توجه به قراردادهای ترسّل فارسی است. تعبیرهای بندگی و خدمت را نباید همواره نشانهٔ وابستگی واقعی دانست؛ زیرا ممکن است در نامه‌های دوستانه نیز کارکرد عاطفی یا تشریفاتی داشته باشند. تفسیر آن‌ها باید بر مجموع شواهد هر نامه استوار باشد.

مسئلهٔ اصلی پژوهش آن است که مناسبات قدرت و ادب درباری در مکاتیب فصل نهم چگونه بازنمایی می‌شوند و گفتمان فرمان‌بری از چه سازوکارهای زبانی و بلاغی بهره می‌گیرد. بر این اساس، پرسش‌های پژوهش به نقش خطاب‌ها در تعیین منزلت مخاطب، ارتباط خودکوچک‌شماری نویسنده با بزرگ‌داشت مخاطب و چگونگی بیان درخواست یا اعتراض در چارچوب احترام معطوف است. همچنین، بررسی

می‌شود که آیا زبان فرمان‌بری صرفاً پذیرش سلسله‌مراتب را نشان می‌دهد یا می‌تواند وسیله‌ای برای مطالبهٔ حمایت، یادآوری تعهد و پیگیری خواسته‌های نویسنده باشد.

هدف پژوهش، ارائهٔ خوانشی متن‌محور از پیوند قدرت و ادب در این مکاتیب و تبیین کارکرد اجتماعی عناصر انشایی است. ضرورت آن نیز در عبور از توصیف آرایه‌ها به بررسی نقش ارتباطی آن‌ها قرار دارد. با توجه به ماهیت آموزشی «صحایف‌الاحباب»، نمونه‌نامه‌ها در این مطالعه پیش از آنکه اسناد قطعی روابط شخصی مؤلف تلقی شوند، الگوهای صورت‌بندی ارتباط اجتماعی به شمار می‌آیند. این تمایز، امکان تحلیل دقیق‌تر خطاب‌ها و گفتمان فرمان‌بری را فراهم می‌کند و از تعمیم بی‌واسطهٔ قراردادهای ادبی به واقعیت تاریخی جلوگیری خواهد کرد.

ادبیات تحقیق و پیشینهٔ پژوهش

ادبیات تحقیق

نثر انشایی و کارکرد اجتماعی نامه

نثر انشایی فارسی را نمی‌توان صرفاً مجموعه‌ای از عبارت‌های آراسته، ترکیب‌های مسجع و شواهد منظوم دانست. این نوع نوشتار در پیوند با موقعیت‌های ارتباطی شکل می‌گیرد و به نویسنده امکان می‌دهد رابطهٔ خود را با مخاطب تعریف و خواستهٔ خویش را متناسب با آن بیان کند. در نامه، انتخاب عنوان مخاطب، نحوهٔ معرفی نویسنده، ترتیب مطالب و صورت پایان‌بندی، بخشی از معنای ارتباطی متن را می‌سازد. بنابراین، تحلیل مکاتیب مستلزم توجه هم‌زمان به سازمان زبانی و شرایط اجتماعی کاربرد زبان است. از منظر تحلیل گفتمان، متن درون مجموعه‌ای از قراردادها و روابط اجتماعی تولید می‌شود و انتخاب‌های زبانی آن با موقعیت تولید و دریافت ارتباط دارد (Fairclough, 1992). بر این مبنا، آرایه‌های بلاغی نامه تنها عناصر زیبایی‌شناختی نیستند؛ آن‌ها ممکن است در تکریم مخاطب، توجیه تقاضا، کاهش صراحت اعتراض یا نمایش وفاداری نیز مشارکت کنند.

در «صحایف‌الاحباب»، ماهیت آموزشی اثر اهمیت این مسئله را افزایش می‌دهد. نمونه‌نامه‌های یک متن آموزشی، افزون بر ارائهٔ الگوی نگارش، می‌توانند شیوهٔ مناسب ارتباط در موقعیت‌های متفاوت را نیز به خواننده بیاموزند. چنین متنی نشان می‌دهد که نویسنده چگونه باید سخن خود را با منزلت مخاطب و نوع مناسبت هماهنگ سازد. بااین‌حال، میان الگوی تجویزی و رفتار واقعی اجتماعی باید تفاوت گذاشت. وجود یک تعبیر در نمونه‌نامه، به‌تنهایی ثابت نمی‌کند که همان تعبیر در تمام مکاتبات تاریخی به کار می‌رفته یا رابطهٔ بازنمایی‌شده عیناً در زندگی مؤلف وجود داشته است. ازاین‌رو، فصل نهم در پژوهش حاضر، نخست به‌عنوان مجموعه‌ای از الگوهای ارتباطی بررسی می‌شود و استنتاج تاریخی از آن، به شواهد مستقل و قرائن متنی نیاز دارد.

زبان، قدرت و اقتدار نمادین

قدرت در ارتباط مکتوب همیشه به‌صورت فرمان آشکار ظاهر نمی‌شود. گاه توزیع حق سخن‌گفتن، امکان درخواست‌کردن، ضرورت توجیه خواسته و میزان آزادی در اعتراض، رابطهٔ قدرت را آشکار می‌سازد. در این وضعیت، زبان وسیله‌ای برای بازنمایی و تنظیم نابرابری منزلتی است. بوردیو تأکید می‌کند که اعتبار گفتار تنها از ویژگی‌های زبانی آن حاصل نمی‌شود، بلکه به جایگاه گوینده، موقعیت مخاطب و شرایط اجتماعی مبادله نیز وابسته است (Bourdieu, 1991). در مکاتیب، این وابستگی را می‌توان از طریق تفاوت میان خطاب‌های تعظیمی، خودمعرفی‌های فروتنانه و صورت‌های درخواست بررسی کرد. ارزش یک لقب نیز صرفاً در معنای لغوی آن نیست؛ جایگاه آن در متن و همراهی‌اش با سایر تعبیرها مشخص می‌کند که چگونه در ساختن اقتدار مخاطب مشارکت دارد.

از سوی دیگر، قدرت را نباید فقط امری یک‌سویه و متعلق به صاحب‌منصب دانست. در نگاه فوکو، روابط قدرت در شبکه‌ای از کنش‌ها و واکنش‌ها جریان دارند و با امکان پاسخ و مقاومت همراه‌اند (Foucault, 1978). کاربرد این دیدگاه در تحلیل نامه به معنای یافتن مقاومت

در هر عبارت فروتنانه نیست؛ بلکه توجه به این احتمال است که نویسنده، ضمن پذیرش قواعد احترام، برای تأثیرگذاری بر مخاطب نیز تلاش کند. برای مثال، ستایش بخشندگی مخاطب ممکن است زمینه‌ای برای درخواست حمایت فراهم آورد و یادآوری عدالت او می‌تواند خواسته‌ای را در قالب انتظاری اخلاقی مطرح سازد. بنابراین، پژوهش باید میان بازنمایی اقتدار مخاطب و راهبردهای اثرگذاری نویسنده ارتباط برقرار کند، بدون آنکه هر صورت احترام را الزاماً نشانهٔ سلطهٔ کامل بداند.

خطاب‌ها و صورت‌بندی منزلت اجتماعی

خطاب از نخستین بخش‌هایی است که رابطهٔ میان نویسنده و مخاطب را در معرض تفسیر قرار می‌دهد. عنوان‌ها و القاب ممکن است بر مقام رسمی، اعتبار علمی، شأن دینی، رابطهٔ عاطفی یا ترکیبی از این عوامل دلالت کنند. بااین‌حال، معنای خطاب از بافت جدا نیست. تعبیری که در یک نامه نشانهٔ صمیمیت است، ممکن است در نامهٔ دیگر کارکرد تشریفاتی داشته باشد. دیدگاه گافمن دربارهٔ وجهه و آیین‌های تعامل، برای توضیح این مسئله سودمند است؛ زیرا نشان می‌دهد افراد در جریان ارتباط، تصویری اجتماعی از خود و دیگری عرضه و از آن مراقبت می‌کنند (Goffman, 1967). در مکاتبه نیز خطاب می‌تواند وسیلهٔ تثبیت تصویری مطلوب از مخاطب و معرفی موقعیت مناسب برای نویسنده باشد.

در تحلیل فصل نهم، بررسی خطاب‌ها باید از فهرست‌کردن القاب فراتر رود. طول خطاب، ترتیب اجزای آن، تراکم صفات و نسبت آن با محتوای نامه، همگی اهمیت دارند. همچنین، باید دید آیا منزلت مخاطب تنها در آغاز متن بیان می‌شود یا در بخش درخواست، دعا و پایان‌بندی نیز تکرار می‌گردد. تکرار یک صورت تعظیمی ممکن است نشانهٔ انسجام راهبرد احترام باشد، اما ممکن است از قراردادهای قالبی نامه‌نگاری نیز ناشی شود. ازاین‌رو، واحد تحلیل مناسب، فقط واژه یا لقب منفرد نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از عناصر مرتبط در ساختار هر نامه است. این رویکرد امکان می‌دهد خطاب‌ها در پیوند با کارکرد متن تفسیر شوند و از نسبت‌دادن معنای ثابت به صورت‌های زبانی پرهیز شود.

ادب زبانی، وجهه و بیان غیرمستقیم

نظریهٔ ادب زبانی براون و لوینسون بر این فرض استوار است که برخی کنش‌های ارتباطی، از جمله درخواست، انتقاد و مخالفت، ممکن است وجههٔ طرفین را تهدید کنند. گوینده برای کاهش این تهدید از راهبردهایی مانند غیرمستقیم‌گویی، احترام‌گذاری و تعدیل بیان استفاده می‌کند (Brown & Levinson, 1987). در تحلیل نامه‌های تاریخی، این چارچوب می‌تواند نحوهٔ آماده‌سازی مخاطب برای پذیرش درخواست را توضیح دهد. تقدیم ستایش، بیان عذر، اظهار امید و مشروط‌کردن تقاضا به لطف مخاطب، از جمله صورت‌هایی هستند که باید کارکرد احتمالی آن‌ها بررسی شود. بااین‌همه، شناسایی این کارکردها مستلزم وجود شواهد در متن است و نمی‌توان صرفاً بر اساس ظاهر مؤدبانهٔ عبارت، راهبرد ارتباطی آن را قطعی دانست.

نقدهای وارد بر نظریه‌های نخستین ادب زبانی نیز برای پژوهش حاضر اهمیت دارند. واتس و میلز بر نقش بافت، هنجارهای اجتماعی و داوری مشارکت‌کنندگان در تشخیص ادب تأکید کرده‌اند؛ به این معنا که مؤدبانه‌بودن ویژگی ثابت و مستقل یک تعبیر نیست (Mills, 2003; Watts, 2003). لوخر و واتس نیز مفهوم «کار رابطه‌ای» را برای بررسی مجموع کوشش‌هایی مطرح می‌کنند که به تنظیم روابط میان افراد اختصاص دارد؛ کوشش‌هایی که همهٔ آن‌ها لزوماً ادب برجسته یا تعارف اضافی محسوب نمی‌شوند (Locher & Watts, 2005). بر این اساس، در «صحایف‌الاحباب» باید میان احترام متعارف، تعظیم تشریفاتی و ادب راهبردی تمایز گذاشت. این تمایز با مقایسهٔ نامه‌ها و توجه به موقعیت ارتباطی هر یک امکان‌پذیر می‌شود، نه با شمارش منفرد واژه‌های احترام‌آمیز.

کنش گفتاری و گفتمان فرمان‌بری

نظریهٔ کنش گفتاری نشان می‌دهد که زبان علاوه بر انتقال معنا، وسیلهٔ انجام‌دادن عمل است. درخواست، وعده، عذرخواهی و تشکر، کنش‌هایی هستند که در قالب گفتار یا نوشتار تحقق می‌یابند (Austin, 1962; Searle, 1969). در نامه‌های انشایی نیز صورت دستوری جمله الزاماً با کارکرد ارتباطی آن یکسان نیست. جمله‌ای خبری ممکن است در بافت نامه به درخواست کمک بینجامد و عبارتی دعایی می‌تواند به حفظ رابطهٔ حمایتی کمک کند. بنابراین، برای شناخت گفتمان فرمان‌بری باید دید تعبیرهای خدمت، اطاعت و فروتنی در انجام چه کنشی مشارکت می‌کنند. آیا آن‌ها صرفاً اعلام وفاداری‌اند، مقدمه‌ای برای تقاضا هستند یا به توجیه موقعیت نویسنده کمک می‌کنند؟

در این پژوهش، گفتمان فرمان‌بری به مجموعه‌ای از صورت‌های زبانی اطلاق می‌شود که نویسنده از طریق آن‌ها پذیرش منزلت برتر مخاطب، آمادگی برای خدمت یا وابستگی خود به حمایت او را بازنمایی می‌کند. این تعریف، به معنای یکسان‌دانستن فرمان‌بری زبانی با اطاعت عملی نیست. کاربرد تعبیرهای بندگی ممکن است قراردادی، عاطفی یا راهبردی باشد. برای تشخیص این تفاوت‌ها باید رابطهٔ میان خودکوچک‌شماری، ستایش مخاطب و هدف نامه بررسی شود. همچنین، لازم است روشن شود که آیا نویسنده در کنار فروتنی، از نیاز، رنج، استحقاق یا تعهد مخاطب نیز سخن می‌گوید. همراهی این عناصر می‌تواند نشان دهد که زبان فرمان‌بری چگونه با مطالبه و اثرگذاری پیوند می‌یابد.

ساختار نامه و کارکرد عناصر بلاغی

ساختار نامه یکی از زمینه‌های اصلی تحلیل رابطهٔ قدرت و ادب است. ترتیب خطاب، تحمید یا دعا، بیان اشتیاق، طرح موضوع، درخواست و اختتام می‌تواند روندی تدریجی برای ورود به مقصود ایجاد کند. این ترتیب باید از خود متن استخراج شود و نباید پیشاپیش به تمام نامه‌ها نسبت داده شود. رویکرد فرکلاف به سازمان متن، توجه به رابطهٔ میان اجزای نوشتار و کنش اجتماعی را ممکن می‌سازد (Fairclough, 1992). در فصل نهم، بررسی محل ظهور درخواست یا اعتراض اهمیت ویژه دارد؛ زیرا ممکن است بخش‌های ستایشی پیش از آن، زمینهٔ پذیرش سخن را فراهم کنند و دعاهای پایانی نیز رابطهٔ احترام را پس از طرح خواسته بازسازی کنند.

از منظر بلاغی، سجع، موازنه، استعاره، مبالغه و استشهاد شعری باید در پیوند با همین سازمان ارتباطی مطالعه شوند. تراکم آرایه‌ها ممکن است منزلت مخاطب را برجسته کند یا به نویسنده امکان دهد سخنی حساس را در قالبی پذیرفتنی بیان کند. بااین‌حال، رابطهٔ مستقیم و همیشگی میان پیچیدگی نثر و شدت نابرابری اجتماعی قابل فرض نیست. ممکن است آرایش زبانی از موضوع، ذوق مؤلف یا سنت آموزشی اثر ناشی شده باشد. بنابراین، تحلیل باید دو سطح را از هم متمایز کند: نخست، شناسایی ویژگی بلاغی؛ دوم، تبیین کارکرد احتمالی آن بر اساس جایگاهش در نامه. این تفکیک، از تبدیل توصیف ادبی به استنتاج اجتماعی شتاب‌زده جلوگیری می‌کند.

پیشینهٔ پژوهش

پژوهش‌های تاریخی دربارهٔ قدرت و فرهنگ سیاسی صفوی

یکی از زمینه‌های مرتبط با موضوع حاضر، مطالعات تاریخ سیاسی و اجتماعی صفویان است. نیومن در بررسی تاریخ ایران صفوی، شکل‌گیری و تحول این حکومت را در پیوند با نیروهای اجتماعی، نهادهای دینی و فرایندهای فرهنگی مطالعه می‌کند (Newman, 2006). اهمیت این پژوهش برای مقالهٔ حاضر، فراهم‌کردن بستری برای فهم تنوع منابع منزلت و اقتدار است. با استفاده از چنین مطالعاتی می‌توان از تقلیل تمام روابط بازنمایی‌شده در نامه‌ها به رابطهٔ شاه و زیردست پرهیز کرد. بااین‌حال، اطلاعات تاریخی عمومی نمی‌توانند جایگزین شواهد فصل نهم شوند؛ زیرا تعیین جایگاه هر مخاطب و نوع رابطهٔ او با نویسنده، به قرائن همان نامه و، در صورت دسترس‌بودن، منابع مستقل نیاز دارد.

پژوهش میچل دربارهٔ سیاست ایران صفوی، به‌ویژه جایگاه زبان و فعالیت منشیان در محیط سیاسی، به موضوع این مقاله نزدیک‌تر است (Mitchell, 2009). این مطالعه اهمیت اسناد و بیان اداری را در شناخت فرهنگ سیاسی نشان می‌دهد و توجه را به نقش تولیدکنندگان متن در صورت‌بندی اقتدار جلب می‌کند. بهره‌گیری از آن در پژوهش حاضر، برای فهم این نکته سودمند است که زبان رسمی و انشایی، صرفاً پوشش ادبی تصمیم‌ها و روابط سیاسی نیست. بااین‌همه، موضوع و پیکرهٔ این اثر با فصل نهم «صحایف‌الاحباب» یکسان نیست. بنابراین، یافته‌های آن نقش زمینه‌ساز و مقایسه‌ای دارند و نباید مستقیماً به متن ملامیرقاری تعمیم داده شوند.

پژوهش‌های زبان‌شناختی دربارهٔ ادب و روابط نامتقارن

در حوزهٔ زبان‌شناسی اجتماعی، آثار براون و لوینسون، واتس و میلز از منابع اصلی بررسی احترام، وجهه و تعدیل کنش‌های ارتباطی به شمار می‌آیند. براون و لوینسون چارچوبی برای تحلیل راهبردهای کاهش تهدید وجهه فراهم کرده‌اند، درحالی‌که واتس و میلز بر وابستگی ادب به بافت و هنجارهای اجتماعی تأکید بیشتری دارند (Brown & Levinson, 1987; Mills, 2003; Watts, 2003). مقالهٔ لوخر و واتس نیز با طرح کار رابطه‌ای، امکان بررسی رفتارهای ارتباطی متعارف را در کنار ادب برجسته فراهم می‌سازد (Locher & Watts, 2005). وجه مشترک این مطالعات، توجه به نقش زبان در تنظیم رابطهٔ افراد است؛ اما کاربرد آن‌ها در مکاتیب صفوی مستلزم سازگارکردن مفاهیم با ویژگی‌های تاریخی و نوع ادبی متن است.

از منظر روش‌شناختی، تفاوت میان گفت‌وگوی روزمره و نمونه‌نامهٔ آموزشی اهمیت دارد. در نمونه‌نامه، صدای نویسنده ممکن است برای آموزش یک موقعیت ساخته شده باشد و واکنش واقعی مخاطب نیز معمولاً در دسترس نیست. بنابراین، نمی‌توان میزان موفقیت یک راهبرد مؤدبانه را صرفاً از متن تعیین کرد. آنچه قابل بررسی است، شیوهٔ صورت‌بندی احترام و نقش احتمالی آن در کنش ارتباطی است. پژوهش حاضر از نظریه‌های ادب برای استخراج پرسش و تنظیم تحلیل استفاده می‌کند، نه برای نسبت‌دادن قصد روان‌شناختی قطعی به مؤلف. این احتیاط به‌ویژه در تفسیر تعارف، خودکوچک‌شماری و عبارت‌های بندگی ضروری است.

مطالعات گفتمان و جایگاه نویسندهٔ نامه

آثار بوردیو و فرکلاف زمینه‌ای برای بررسی نسبت میان انتخاب‌های زبانی و ساختار اجتماعی فراهم می‌کنند. بوردیو بر شرایط اجتماعی اعتبار گفتار تأکید دارد و فرکلاف متن را در ارتباط با تولید، توزیع و تفسیر آن مطالعه می‌کند (Bourdieu, 1991; Fairclough, 1992). در پژوهش حاضر، این دیدگاه‌ها به تحلیل دو جایگاه کمک می‌کنند: جایگاه مخاطبی که با القاب و ستایش معرفی می‌شود و جایگاه نویسنده‌ای که با فروتنی، اظهار خدمت یا بیان نیاز خود را بازنمایی می‌کند. مزیت چنین رویکردی، توجه هم‌زمان به دو سوی رابطهٔ مکاتبه است؛ زیرا منزلت مخاطب و موقعیت نویسنده در متن، غالباً در نسبت با یکدیگر معنا می‌یابند.

در عین حال، تحلیل گفتمان تاریخی باید محدودیت داده‌ها را در نظر بگیرد. هر نامهٔ ادبی، سندی شفاف از تمام مناسبات اجتماعی زمان خود نیست و قراردادهای ژانری می‌توانند بر شکل بیان اثر بگذارند. ازاین‌رو، تفسیر انتقادی متن زمانی استوارتر می‌شود که با بررسی نسخه‌ها، شناخت نوع نامه و مقایسهٔ درون‌متنی همراه باشد. در این مقاله، تحلیل قدرت بر شواهدی مانند الگوی خطاب، صورت درخواست، تعبیرهای وابستگی و سازمان بلاغی استوار خواهد بود. در مواردی که اطلاعات تاریخی کافی وجود ندارد، نتیجه در سطح بازنمایی متنی باقی می‌ماند و به رابطهٔ واقعی اشخاص تعمیم داده نمی‌شود.

جایگاه «صحایف‌الاحباب» و خلأ پژوهشی

پیکرهٔ اصلی پژوهش، فصل نهم «صحایف‌الاحباب» اثر ملامیرقاری گیلانی است. متن بر پایهٔ نسخهٔ کتابخانهٔ ملی ایران، شمارهٔ ۳۱۹۰۷، کتابت محمد ناطق در سال ۹۹۳ق، و با مقابلهٔ نسخهٔ کتابخانهٔ ملک، شمارهٔ ۳۸۳۸، کتابت ۱۰۶۷ق، بررسی می‌شود. اختلاف ضبط‌ها در این

مطالعه تنها مسئله‌ای نسخه‌شناختی نیست؛ زیرا تفاوت در لقب، ضمیر، فعل یا عبارت دعایی ممکن است بر تفسیر رابطهٔ نویسنده و مخاطب اثر بگذارد. ازاین‌رو، تثبیت ضبط متن مقدم بر تحلیل اجتماعی آن است و موارد اختلاف معنادار باید در تفسیر لحاظ شوند.

با توجه به منابع معرفی‌شده، خلأ مورد توجه این مقاله نه فقدان کلی پژوهش دربارهٔ قدرت صفوی یا ادب زبانی، بلکه نیاز به پیوند این حوزه‌ها در مطالعهٔ متن مشخص فصل نهم است. البته ادعای نبود مطلق پژوهش پیشین دربارهٔ این فصل، بدون جست‌وجوی جامع در پایگاه‌های مقاله و پایان‌نامه موجه نیست. نوآوری مورد انتظار پژوهش، در خوانش تلفیقی خطاب‌ها، خودبازنمایی نویسنده، کنش‌های گفتاری و عناصر بلاغی قرار دارد. این خوانش می‌کوشد نشان دهد چگونه احترام و فرمان‌بری در ساختار نامه صورت‌بندی می‌شوند و در چه موقعیت‌هایی می‌توانند با درخواست حمایت یا پیگیری خواسته همراه باشند. بدین‌ترتیب، تحلیل ادبی و تحلیل اجتماعی، بر پایهٔ متن تصحیح‌شده، در ارتباط با یکدیگر قرار می‌گیرند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر بنیادی است و با روش توصیفی-تحلیلی و رویکردی متن‌محور انجام می‌شود. پیکرهٔ پژوهش، تمامی مکاتیب فصل نهم «صحایف‌الاحباب» اثر ملامیرقاری گیلانی است؛ بنابراین، نمونه‌گیری صورت نمی‌گیرد و نامه‌های این فصل به‌صورت کامل بررسی می‌شوند. گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای است و بر خوانش نسخه‌های خطی، استخراج شواهد زبانی و مطالعهٔ منابع تاریخی، ادبی و نسخه‌شناختی تکیه دارد.

برای تثبیت متن، نسخهٔ کتابخانهٔ ملی ایران به شمارهٔ ۳۱۹۰۷، کتابت محمد ناطق در ۹۹۳ق، مبنا قرار می‌گیرد و با نسخهٔ کتابخانهٔ ملک به شمارهٔ ۳۸۳۸، کتابت ۱۰۶۷ق، مقابله می‌شود. اختلاف ضبط‌های مؤثر بر معنای خطاب‌ها و روابط طرفین مکاتبه، ثبت و با توجه به بافت زبانی و معنایی ارزیابی می‌شوند.

واحد تحلیل، نامهٔ کامل و عبارت‌های کارکردی درون آن است. شواهد در محورهای خطاب و القاب، خودمعرفی نویسنده، ستایش مخاطب، بیان درخواست، اظهار اطاعت و پایان‌بندی دسته‌بندی می‌شوند. سپس، ارتباط این مؤلفه‌ها با منزلت مخاطب و هدف مکاتبه بررسی می‌شود. تحلیل در سه سطح واژگانی، جمله‌ای و ساختاری انجام می‌گیرد و میان قراردادهای عمومی ادب و نشانه‌های مشخص نابرابری قدرت تمایز گذاشته می‌شود. برای افزایش اتکاپذیری تفسیرها، شواهد مشابه و ناسازگار در سراسر فصل مقایسه می‌شوند و از تعمیم نتایج فراتر از محدودهٔ متن پرهیز می‌شود. همچنین، ماهیت آموزشی اثر در تفسیر دلالت‌های تاریخی لحاظ می‌شود.

بر اساس متن نسخهٔ خطی ارسالی و در راستای عنوان پژوهش («بازنمایی مناسبات قدرت و ادب درباری در مکاتیب فصل نهم صحایف‌الاحباب: مطالعه‌ای در خطاب‌ها، ساختار قدرت و گفتمان فرمان‌بری در نثر انشایی»)، بخش «یافته‌ها و بحث» با رویکردی انتقادی، تحلیلِ گفتمانی و ساختاری بازنویسی و بسط داده شده است.

یافته‌ها و بحث

خطاب‌های سیاسی؛ پیوند قدرت، حمایت و منزلت دینی

شاهد نخست؛ خطاب به وزیر:

«آن خورشید فلک مجد و دولت [...] رافع رایات بختیاری، ناصب آیات کامگاری [...] أمین الملوک و عون المسلمین حسام الدوله و الدین.»

(Qari Gilani, 1656)

در این خطاب، مخاطب با نام یا عنوان اداری ساده معرفی نمی‌شود، بلکه مجموعه‌ای از اوصاف استعاری، سیاسی و دینی پیرامون او شکل می‌گیرد. «أمین الملوک» جایگاه وزیر را در نسبت با پادشاهان تعریف می‌کند و اعتبار او را به اعتماد صاحبان سلطنت پیوند می‌زند. در مقابل، «عون المسلمین» جهت اجتماعی این اعتبار را برجسته می‌سازد و او را یاری‌رسان مسلمانان معرفی می‌کند. ترکیب «حسام الدوله و الدین» نیز دو قلمرو دولت و دین را در یک عنوان گرد می‌آورد. بر این اساس، تصویر مطلوب وزیر در نامه، تصویر صاحب‌منصبی است که هم مورد اعتماد پادشاهان است و هم برای جامعهٔ دینی سودمند شناخته می‌شود.

ساخت نحوی خطاب نیز در این بازنمایی مؤثر است. توالی عنوان‌ها پیش از رسیدن نامه به مقصود اصلی، زمان معرفی مخاطب را گسترش می‌دهد و حضور او را در متن برجسته می‌کند. هر عنوان وجه تازه‌ای از منزلت وی را می‌سازد؛ به‌گونه‌ای که مخاطب نه فقط یک فرد، بلکه محل اجتماع فضایل و کارکردهای متعدد جلوه می‌کند. انباشت القاب در اینجا صرفاً آرایش لفظی نیست، بلکه شیوه‌ای برای تثبیت برتری مخاطب پیش از طرح درخواست است.

استعارهٔ «خورشید فلک مجد و دولت» این برتری را به‌صورت تصویری بیان می‌کند. خورشید در مرکز نظام روشنایی قرار دارد و دیگران از نور آن برخوردار می‌شوند؛ در جهان ادبی نامه نیز وزیر سرچشمهٔ شکوه و برخورداری معرفی می‌شود. بااین‌حال، این شاهد ناظر به تصویر مطلوب و ستایشی قدرت است، نه اثبات رفتار تاریخی وزیر. از القاب نامه نمی‌توان به‌تنهایی نتیجه گرفت که مخاطب در عمل عادل، حمایتگر یا مورد اعتماد همهٔ پادشاهان بوده است.

خودکوچک‌نمایی؛ ساختن موقعیت فرودست برای گویندهٔ نامه

شاهد دوم؛ معرفی نویسنده در برابر عالم مشهور:

«دیده‌ی این ذره‌ی حقیر را منوّر نگردانیده، و این مقیم آستانه‌ی پریشانی به سبب حصول وصال جسمانی، از حضیض خمول به ذروه‌ی قدر و قبول نرسیده.»

(Qari Gilani, 1656)

در برابر القاب تعظیمی مخاطب، گویندهٔ نامه با تعبیرهای تقلیل‌دهنده‌ای مانند «ذره‌ی حقیر» و «مقیم آستانه‌ی پریشانی» معرفی می‌شود. «ذره» او را در کوچک‌ترین اندازهٔ تصویری قرار می‌دهد و «حقیر» همین کوچکی را در سطح ارزشی تشدید می‌کند. این خودمعرفی، با تصاویر نورانی مربوط به مخاطب تناسب دارد: فرد بزرگ‌داشته‌شده سرچشمهٔ روشنی است و گوینده موجودی کوچک که برای روشن‌شدن به او نیاز دارد.

تقابل «حضیض خمول» و «ذروه‌ی قدر و قبول» رابطهٔ ملاقات و منزلت را آشکارتر می‌کند. «حضیض» و «ذروه» دو سوی یک محور عمودی‌اند؛ اولی پایین‌ترین جایگاه و دومی نقطهٔ بلند را نشان می‌دهد. نویسنده بدین‌وسیله، نزدیکی به مخاطب را امکان ارتقای اعتبار معرفی می‌کند. ملاقات فقط مطلوبی عاطفی نیست، بلکه در منطق نامه می‌تواند به رهایی از گمنامی و دستیابی به پذیرش اجتماعی بینجامد.

اهمیت این شاهد برای عنوان مقاله در آن است که نامتقارنی منزلتی الزاماً به قدرت حکومتی محدود نیست. مخاطب این نامه عالم مشهور است؛ بنابراین، تعبیرهای فروتنی می‌توانند در برابر اعتبار علمی نیز به کار روند. باید میان موقعیت فرودست در گفتار و فرودستی واقعی در ساختار حقوقی یا سیاسی تمایز گذاشت. متن با اطمینان نشان می‌دهد که گوینده خود را پایین‌تر معرفی می‌کند، اما برای اثبات وابستگی اداری، اقتصادی یا سیاسی او به مخاطب، شواهد دیگری لازم است.

آستان، قبله و کعبه؛ فضایی‌کردن رابطهٔ قدرت

شاهد سوم؛ خطاب به امیر:

«جناب اعلی و سده والای آن مرکز دایره‌ی عزّ و علا مقصد اعاظم مشارق و مغارب و کعبه‌ی حاجات و قبله‌ی مرادات اباعد و اقاربست، لاجرم [...] از اطراف و اکناف متوجّه طواف آن می‌شوند.»

(Qari Gilani, 1656)

این عبارت رابطهٔ اجتماعی را در قالب یک سازمان فضایی بازنمایی می‌کند. مخاطب «مرکز دایره» است و دیگران از نقاط مختلف به‌سوی او حرکت می‌کنند. تقابل‌های «مشارق و مغارب»، «اباعد و اقارب» و «اطراف و اکناف» دامنهٔ مراجعه را گسترش می‌دهند و مرکزیت مخاطب را در برابر پراکندگی مراجعه‌کنندگان قرار می‌دهند. در نتیجه، قدرت به‌صورت توانایی جذب و جهت‌دادن به حرکت دیگران تصویر می‌شود.

واژگان «کعبه»، «قبله» و «طواف» این سازمان فضایی را به زبان حرمت و زیارت پیوند می‌زنند. کارکرد آن‌ها در نامه، بزرگ‌داشت آستان امیر و نمایش اهمیت دسترسی به آن است. مراجعه‌کننده نه صرفاً کسی است که درخواست اداری دارد، بلکه در صورت‌بندی استعاری متن، فردی است که به‌سوی کانون حاجات حرکت می‌کند. در چنین تصویری، آستان مخاطب محل تبدیل نیاز به امکان برآورده‌شدن است.

بااین‌همه، کاربرد این واژگان نباید بی‌واسطه به ادعای قداست حقیقی امیر تبدیل شود. آنچه متن نشان می‌دهد، انتقال ظرفیت تعظیمی زبان آیینی به حوزهٔ مناسبات اجتماعی است. این انتقال، فاصله میان مخاطب و نویسنده را افزایش می‌دهد و درخواست را در قالب تقرب عرضه می‌کند. از منظر ادب درباری، اهمیت شاهد در آن است که دسترسی به صاحب قدرت، همچون ورود به فضایی ممتاز و برخوردار از حرمت بازنمایی می‌شود.

ستایش به‌مثابهٔ استدلال؛ الزام اخلاقی بدون فرمان مستقیم

شاهد چهارم؛ درخواست عنایت از امیر:

«پس اگر به حال یکی از طایفان آن حریم احترام نظر عنایت و اکرام ارزانی دارند [...] از مکارم اخلاق و مراسم اشفاق آن یگانه‌ی آفاق بدیع و بعید نیست.»

و در ادامه:

«چه حاجت که گویند با آفتاب / که بر فرق نزدیک یا دور تاب

چو خورشید تابان دهد فیض نور / نه نزدیک محروم ماند نه دور»

(Qari Gilani, 1656)

در این نمونه، درخواست با فعل امر مستقیم بیان نمی‌شود. ساخت شرطی «پس اگر» و عبارت «بدیع و بعید نیست» از شدت مطالبه می‌کاهند و اختیار مخاطب را محفوظ نشان می‌دهند. بااین‌حال، درخواست از فشار اقناعی خالی نیست؛ زیرا توجه به حاجتمند نتیجهٔ طبیعی «مکارم اخلاق» مخاطب معرفی می‌شود.

شعر پس از عبارت منثور، همین استدلال را در سطح تصویر تکمیل می‌کند. اگر مخاطب خورشید است، نوربخشی باید ویژگی پایدار او باشد؛ بنابراین، محروم‌کردن مراجعه‌کننده از عنایت، با تصویر ستوده‌شدهٔ وی ناسازگار جلوه می‌کند. گویندهٔ نامه بدون آنکه آشکارا مخاطب را ملزم سازد، بر او تعهدی ناشی از فضیلت ادعاشده قرار می‌دهد.

در اینجا، ستایش و درخواست دو بخش مستقل نیستند. ستایش، مقدمهٔ استدلالی درخواست است و پاسخ مساعد را با هویت اخلاقی مخاطب پیوند می‌دهد. این سازوکار یکی از وجوه مهم کنشگری نویسنده در زبان مؤدبانه است: او قدرت مخاطب را می‌پذیرد، اما می‌کوشد جهت اعمال آن را با یادآوری بزرگواری، بخشندگی و حمایت از حاجتمندان تعیین کند.

اجازهٔ مراجعت؛ شاهد عینی‌تر بر اختیار تصمیم‌گیری مخاطب

شاهد پنجم؛ درخواست بازگشت مولانا مسعود:

«مولانا مسعود [...] صفحات اوقات خود را رقوم خدمت و اذعان مقیمان آن آستان سعادت نشان نگاشته، اجازت مراجعت یابد و به اشارت آن حضرت [...] بی‌تعلّل و تسویف و تمهّل و توقیف، معاودت نماید. که والد مشارالیه غریق بحار أشواق و حریق نار افتراقست.»
(Qari Gilani, 1656)

برخلاف القاب کلی، این عبارت درخواست مشخصی را بیان می‌کند و ازاین‌رو، برای تحلیل ساختار قدرت ارزش بیشتری دارد. دو واژهٔ «اجازت» و «اشارت» نشان می‌دهند که در منطق نامه، بازگشت مولانا مسعود به تصمیم مخاطب وابسته است. «خدمت و اذعان» نیز حضور او را در پیوند با آستان مخاطب تعریف می‌کند.

توالی «بی‌تعلّل و تسویف و تمهّل و توقیف» بر مطلوب‌بودن اجرای سریع تصمیم دلالت دارد. این واژه‌ها، با وجود نزدیکی معنایی، بر انواع تأخیر و درنگ تأکید می‌کنند و اهمیت زمانی درخواست را افزایش می‌دهند. نویسنده خواهان صرفِ موافقت نیست، بلکه می‌خواهد موافقت به بازگشت بدون تعویق بینجامد.

توصیف پدر به‌عنوان «غریق بحار أشواق» و «حریق نار افتراق» نیز اختیار مخاطب را با پیامد عاطفی تصمیم او مرتبط می‌سازد. رنج خانوادگی، پشتوانهٔ اخلاقی تقاضا می‌شود. به این ترتیب، درخواست از سطح موضوعی مربوط به خدمت و اجازه، به موضوعی انسانی انتقال می‌یابد.

با وجود روشنی نقش اجازه، متن حاضر وضعیت دقیق مولانا مسعود را معلوم نمی‌کند. نمی‌توان او را بدون شاهد مستقل، مستخدم رسمی، فرد محبوس یا وابستهٔ حقوقی مخاطب دانست. نتیجهٔ مستندتر آن است که بازگشت او در نامه امری وابسته به موافقت صاحب‌منزلت بازنمایی شده است.

حدود دسترسی ارتباطی؛ مکاتبه به‌عنوان اقدامی نیازمند توجیه

شاهد ششم؛ توضیح جرأت نوشتن به امیر:

«این مقدار خصوصیّت در عرف و عادت مرخّص گستاخی در مراسلات و مجوّز انبساط در مکاتبات نمی‌باشد. امّا از تواتر استماع صیت مکارم و معالی آن خلاصه‌ی اعالی [...] موجب این جرأت و باعث این مباسطت شد.»
(Qari Gilani, 1656)

در این عبارت، «عرف و عادت» به‌عنوان مرجع تشخیص حدود ارتباط معرفی می‌شود. گویندهٔ نامه می‌پذیرد که آشنایی موجود، مجوز کافی برای مکاتبه‌ای همراه با انبساط نیست. کاربرد «مرخّص» و «مجوّز» نشان می‌دهد که نوشتن نامه نیز در تصور نویسنده، تابع نوعی اجازهٔ اجتماعی است؛ نه به معنای لزوم مجوز رسمی، بلکه به معنای تناسب ارتباط با درجهٔ آشنایی و منزلت طرفین.

واژه‌های «گستاخی»، «جرأت» و «مباسطت» کنش مکاتبه را اقدامی فراتر از حدود معمول جلوه می‌دهند. بدین‌وسیله، گوینده پیشاپیش از امکان نامناسب‌بودن رفتار خود آگاه نشان داده می‌شود. این آگاهی، بخشی از ادب نامه است و احتمال برداشت بی‌احترامی را کاهش می‌دهد.

نویسنده سپس با استناد به شهرت مکارم مخاطب، راهی برای توجیه اقدام خود می‌یابد. بزرگواری امیر سبب شده است که فاصلهٔ آشنایی مانع مطلق مکاتبه نباشد. بنابراین، ادب درباری هم حدود دسترسی را بازنمایی می‌کند و هم راه عبور مؤدبانه از آن حدود را فراهم می‌آورد. عذرخواهی و خودفروکاهی در اینجا ابزار آغاز رابطه‌اند، نه صرفاً نشانه‌های انفعال.

اقتدار پیرامونی؛ تعظیم خدمت‌گزاران صاحب قدرت

شاهد هفتم؛ آرزوی نزدیکی به امیر:

«تعطّش و آرزومندی و تشوّق و نیازمندی به ادراک شرف تقبیل أنامل شریفه‌ی خدّام خداوندی [...]»

(Qari Gilani, 1656)

این تعبیر، تعظیم را از شخص امیر به خدمت‌گزاران او گسترش می‌دهد. موضوع اشتیاق، بوسیدن دست خود مخاطب نیست، بلکه «تقبیل أنامل» خدمت‌گزاران اوست. ازاین‌رو، منزلت عالی مخاطب به افراد پیرامونی نیز سرایت می‌کند و وابستگی به دستگاه او منشأ احترام می‌شود.

کاربرد «شرف» نشان می‌دهد که همین نزدیکی غیرمستقیم نیز برای گویندهٔ نامه مایهٔ ارتقای منزلت است. فاصله با صاحب قدرت چنان زیاد تصویر می‌شود که رسیدن به وابستگان او، خود دستاوردی ارزشمند به شمار می‌آید. این زبان، اقتدار را به‌صورت شبکه‌ای از مراتب نشان می‌دهد: صاحب‌منصب در رأس قرار دارد و خدمت‌گزاران او نیز نسبت به مراجعه‌کنندهٔ بیرونی از موقعیتی ممتاز برخوردارند.

بااین‌حال، این عبارت نباید گزارش قطعی از وقوع رفتار بوسیدن دست تلقی شود. شاهد بیش از هر چیز، نشان‌دهندهٔ کارکرد تعظیمی تصویر بدن و خدمت است. در سطح بازنمایی، گوینده آمادگی خود را برای رعایت احترام حتی در برابر وابستگان مخاطب اعلام می‌کند و بدین‌وسیله، شدت ارادت و فاصلهٔ منزلتی را افزایش می‌دهد.

گفتمان فرمان‌بری؛ حفظ وفاداری در متن گلایه

شاهد هشتم؛ شکایت از بی‌خبری مخاطب:

«نه نامه‌ای نه رسولی نه رهبری به وصال / بود هر آینه اینها مقدّمات ملال»

و سپس:

«هر چند مرا یاد نکردی به سلامی / ور چند مرا یاد نکردی به پیامی

چون دایره کم باد سرم گر به همه عمر / بیرون ننهم از دایره‌ی حکم تو گامی»

(Qari Gilani, 1656)

در این نمونه، شکایت و فرمان‌بری کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. تکرار «نه» در بیت نخست، نبود راه‌های ارتباطی را برجسته می‌کند. نامه، رسول و امکان وصال، سه صورت متفاوت استمرار رابطه‌اند که همگی غایب معرفی می‌شوند. بنابراین، گلایه فقط از نرسیدن یک نوشته نیست، بلکه از قطع نشانه‌های توجه و ارتباط است.

ساخت «هر چند» در ابیات بعدی، رابطهٔ امتیازدهی و وفاداری را تنظیم می‌کند: با وجود آنکه مخاطب نویسنده را به سلام و پیام یاد نکرده، گوینده از «دایره‌ی حکم» او بیرون نمی‌رود. استعارهٔ دایره، قلمرو اطاعت را به‌صورت فضایی محدود مجسم می‌کند و «گامی» میزان حرکت احتمالی بیرون از آن را به حداقل می‌رساند. بدین‌وسیله، وفاداری به‌صورت پرهیز کامل از خروج بازنمایی می‌شود.

اما همین تأکید بر فرمان‌بری، امکان بیان شکایت را فراهم کرده است. نویسنده به مخاطب اطمینان می‌دهد که گلایه به معنای گسست نیست؛ سپس می‌تواند بی‌اعتنایی او را یادآوری کند. در نتیجه، فرمان‌بری در این نامه فقط تأیید قدرت نیست، بلکه چارچوبی برای اعتراضِ رابطه‌نگهدار نیز هست.

از سوی دیگر، مخاطب با عنوان مولانا عبدالعلی معرفی شده و شعر از زبان محبت بهره می‌گیرد. بنابراین، «حکم» را نباید بدون قرینه به فرمان سیاسی فروکاست. این شاهد حضور واژگان اطاعت را اثبات می‌کند، اما ماهیت نهادی اطاعت را به‌تنهایی روشن نمی‌سازد.

مسئولیت مهتر؛ مطالبه از درون نظام سلسله‌مراتبی

شاهد نهم؛ درخواست تفقّد:

«توقّع آنکه [...] دل بی‌قرار و خاطر شکسته‌ی این خاکسار را متسلّی سازند [...]

کز عادت مهتران بود زود به زود / پرسیدن کهتران محنت فرسود»

(Qari Gilani, 1656)

در این شاهد، «مهتر» و «کهتر» نابرابری منزلتی را آشکار می‌کنند، اما کارکرد بیت صرفاً تثبیت این نابرابری نیست. گوینده از جایگاه برتر مخاطب، مسئولیتی اخلاقی استخراج می‌کند: مهتر باید از حال کهتر رنج‌دیده بپرسد. بدین‌ترتیب، منزلت عالی تنها حق دریافت احترام ایجاد نمی‌کند، بلکه وظیفهٔ توجه نیز به همراه دارد.

تعبیر «عادت مهتران» درخواست را به یک رفتار شایسته و شناخته‌شده نسبت می‌دهد. گوینده نمی‌گوید صرفاً به سبب خواست شخصی او باید نامه‌ای ارسال شود؛ بلکه تفقّد را با معیار رفتار بزرگان سازگار معرفی می‌کند. این شیوه، مطالبه را از سطح خواهش فردی به سطح انتظار اخلاقی ارتقا می‌دهد.

هم‌زمان، تعبیر «این خاکسار» موقعیت فروتنانه را حفظ می‌کند. بنابراین، نویسنده برای مطالبه لازم نمی‌بیند سلسله‌مراتب را انکار کند؛ او از همان سلسله‌مراتب به‌عنوان پشتوانهٔ درخواست استفاده می‌کند. این نمونه نشان می‌دهد که ادب، افزون بر تثبیت منزلت، می‌تواند وسیلهٔ یادآوری تعهدات صاحب‌منزلت باشد.

عفو شاگرد؛ تمایز اقتدار حرفه‌ای از قدرت سیاسی

شاهد دهم؛ نامه به نقاش:

«عفو و اغماض از خطایا و جرایم [...] شیوه‌ی کریمه و شیمه‌ی پسندیده‌ی أخیار و اهل اقتدار می‌باشد. اگر به مقتضای "فاصفح الصفح الجمیل" از سر گناه موصل رقعه‌ی نیاز که رقم شاگردی نیز بر صفحه‌ی حال او کشیده‌اند در گذرند حاکمند.»

(Qari Gilani, 1656)

این نامه برای جلوگیری از تعمیم شتاب‌زدهٔ مفهوم ادب درباری اهمیت دارد. مخاطب نقاش است و موضوع درخواست، بخشیدن فردی است که شاگرد او معرفی شده است. در اینجا نیز واژگان «اقتدار» و «حاکمند» به کار رفته‌اند، اما قرینهٔ روشنِ رابطهٔ استاد و شاگرد، تحلیل را به حوزهٔ اختیار حرفه‌ای و تربیتی هدایت می‌کند.

نویسنده برای اقناع مخاطب، نخست عفو را خصلت نیکان و صاحبان اقتدار معرفی می‌کند و سپس از عبارت قرآنی «فاصفح الصفح الجمیل» بهره می‌گیرد. در نتیجه، بخشایش به رفتار مقتدرانه و پسندیده تبدیل می‌شود. این صورت‌بندی اهمیت دارد، زیرا گذشت را نه عقب‌نشینی از اختیار، بلکه نحوهٔ مطلوب اعمال آن می‌نمایاند.

پایان عبارت با «حاکمند» تصمیم نهایی را به مخاطب واگذار می‌کند. درخواست‌کننده راه اخلاقی مطلوب را نشان می‌دهد، اما حق انتخاب را از استاد سلب نمی‌کند. این شاهد ثابت می‌کند که بسیاری از سازوکارهای تعظیم و درخواست، میان حوزه‌های مختلف اجتماعی مشترک‌اند؛ ازاین‌رو، برای درباری‌دانستن یک نامه باید موضوع درخواست و نوع اختیار مخاطب نیز بررسی شود.

اختصار و دعا؛ مدیریت پایان نامه بر اساس منزلت مخاطب

شاهد یازدهم؛ پایان مکاتبه با امیر:

«زیادت املال مؤدّی به سوء ادبست.

تا نیابد خاطر عاطر ملال / بر دعایت می‌کنم ختم مقال»

(Qari Gilani, 1656)

در این پایان‌بندی، ملال مخاطب به معیار تشخیص سوءادب تبدیل می‌شود. نویسنده ادامهٔ سخن را حق نامحدود خود نمی‌داند و با اعلام پایان، آگاهی‌اش را از حدود خطاب نشان می‌دهد. بنابراین، رعایت منزلت فقط در عنوان‌ها و درخواست‌ها حضور ندارد؛ چگونگی خاتمهٔ نامه نیز تابع آن است.

اعلام اختصار لزوماً به معنای کوتاهی واقعی متن نیست. در این مکاتیب، عبارت پایان‌بندی گاه پس از مقدمه‌ای طولانی و آراسته می‌آید. پس باید میان اختصار به‌عنوان ویژگی کمّی و اختصار به‌عنوان اعلام رعایت ادب تمایز گذاشت. در حالت دوم، نویسنده با اشاره به احتمال ملال، خود را فردی آگاه به آسودگی و خاطر مخاطب معرفی می‌کند.

انتقال به دعا نیز شدت درخواست را کاهش می‌دهد. نامه به جای آنکه با اصرار بر حاجت بسته شود، با خیرخواهی برای مخاطب پایان می‌پذیرد. این گذار، رابطهٔ احترام را پس از طرح خواسته بازسازی می‌کند و به مخاطب فرصت می‌دهد بدون مواجهه با فرمان یا الزام صریح، دربارهٔ تقاضا تصمیم بگیرد.

شواهد بررسی‌شده نشان می‌دهند که بازنمایی قدرت در مکاتیب ملامیرقاری گیلانی در سه سطح به‌هم‌پیوسته شکل می‌گیرد: توزیع نامتقارن منزلت در خطاب‌ها، وابسته‌کردن برخی خواسته‌ها به اختیار مخاطب، و تنظیم درخواست یا اعتراض در چارچوب فروتنی و وفاداری. القاب، مخاطب را مرکز اعتبار معرفی می‌کنند؛ خودکوچک‌نمایی، گوینده را در موقعیت نیاز قرار می‌دهد؛ و واژگان اجازه، اشارت و حکم، صورت‌های متفاوت وابستگی به تصمیم مخاطب را آشکار می‌سازند.

در عین حال، گویندهٔ این نامه‌ها صرفاً فرمان‌بردار و منفعل نیست. او از ستایش، رنج عاطفی، استناد دینی و یادآوری وظایف مهتران برای جهت‌دادن به پاسخ مخاطب استفاده می‌کند. بنابراین، ادب در این مکاتیب هم فاصلهٔ منزلتی را حفظ می‌کند و هم امکان کنشگری در درون آن را فراهم می‌آورد.

برای انطباق دقیق مقاله با عنوان، باید سه مقوله از یکدیگر متمایز بمانند: قدرت نهادی، اعتبار اجتماعی و احترام قراردادی. هر جا درخواست به اجازهٔ صاحب‌منصب وابسته است، شاهد روشن‌تری از ساختار قدرت وجود دارد؛ اما در مکاتبه با عالم، نقاش یا دوست، زبان خدمت و اطاعت ممکن است بیانگر ارادت، اعتبار حرفه‌ای یا مبالغهٔ عاطفی باشد. همچنین، به دلیل ماهیت آموزشی و الگوساز «صحایف‌الاحباب»، این یافته‌ها در درجهٔ نخست ناظر به هنجارهای بازنمایی و آموزش مکاتبه‌اند، نه گزارش قطعی از روابط شخصی مؤلف یا عملکرد واقعی مخاطبان.

با این وجود، مؤلف گاهی با ظرافت، وظایفِ طبقهٔ مسلط را به آنان یادآوری می‌کند. در یک «محنت‌نامه» خطاب به بزرگی می‌سراید: «کز عادت مهتران بود زود به زود / پرسیدن کهتران محنت فرسود» (Qari Gilani, 1656). در اینجا، قدرت به‌عنوان یک قرارداد دوطرفه بازنمایی می‌شود. وفاداری و خاکساریِ «کهتر»، نیازمندِ تفقّد و توجهِ «مهتر» است. ادب مکاتبه در اینجا به ابزاری برای تنظیم رفتار صاحبان منصب تبدیل شده و به آن‌ها گوشزد می‌کند که منزلتِ بالا، مسئولیت‌های اخلاقیِ خاص خود را می‌طلبد.

تحلیل مکاتیب فصل نهم «صحایف‌الاحباب» نشان داد که زبان نثر انشایی در دست ملامیرقاری گیلانی، دستگاهی پیچیده برای مدیریت مناسبات اجتماعی است. در این متون، خطاب‌ها مرزهای طبقاتی را ترسیم می‌کنند؛ استعاره‌های فضایی، مرکزیتِ بی‌چون‌وچرای مراجع قدرت را تثبیت می‌سازند؛ و گفتمانِ فرمان‌بری، با بهره‌گیری از نقاب فروتنی، امکانِ طرح خواسته‌ها، شفاعت‌ها و گلایه‌ها را در جامعه‌ای به‌شدت سلسله‌مراتبی فراهم می‌آورد. این نامه‌ها ثابت می‌کنند که «ادب درباری»، تنها مجموعه‌ای از کلماتِ پرطمطراقِ توخالی نبوده است؛

بلکه یک تکنولوژیِ زبانی برای بقا، مطالبه‌گریِ غیرمستقیم و برقراری تعادل میان اقتدارِ حاکمان (و بزرگان) و نیازهایِ زیردستان در عصر صفوی بوده است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی بازنمایی مناسبات قدرت و ادب درباری در مکاتیب فصل نهم «صحایف‌الاحباب» ملامیرقاری گیلانی، بر سه مؤلفهٔ خطاب‌ها، ساختار قدرت و گفتمان فرمان‌بری متمرکز شد. تحلیل نمونه‌های بررسی‌شده نشان می‌دهد که زبان نامه‌ها افزون بر انتقال پیام، در تعریف جایگاه طرفین و تنظیم شیوهٔ تعامل آنان نقش دارد. القاب مخاطب، صورت‌های خودمعرفی نویسنده، چگونگی طرح درخواست و عبارت‌های پایان‌بندی، اجزایی مرتبط‌اند که رابطهٔ اجتماعی را در ساختار مکاتبه بازنمایی می‌کنند. بنابراین، شناخت ویژگی‌های این نثر، مستلزم توجه هم‌زمان به آرایش بلاغی و کارکرد ارتباطی آن است.

در محور خطاب‌ها، انباشت القاب سیاسی، دینی و اخلاقی، مخاطب را برخوردار از منزلت و شایستهٔ احترام معرفی می‌کند. ترکیب‌هایی مانند «أمین الملوک و عون المسلمین» و «حسام الدوله و الدین»، اعتبار مخاطب را در نسبت با پادشاهی، جامعهٔ مسلمانان و حمایت از دولت و دین صورت‌بندی می‌کنند. در برابر این بزرگ‌نمایی، تعبیرهایی چون «کمینه»، «خاکسار» و «العبد المنکسر البال»، جایگاه گفتاری نویسنده را فروتر نشان می‌دهند. بااین‌حال، این تقابل را نباید در همهٔ موارد بازتاب مستقیم موقعیت واقعی اشخاص دانست؛ زیرا فروتنی و تعظیم، بخشی از قراردادهای نثر انشایی نیز هستند.

در بررسی ساختار قدرت، استعاره‌های فضایی و کیهانی اهمیت ویژه‌ای دارند. تعبیرهایی مانند «مرکز دایره‌ی عزّ و علا»، «کعبه‌ی حاجات» و «قبله‌ی مرادات»، مخاطب را کانون مراجعه و امید به برآورده‌شدن خواسته‌ها قرار می‌دهند. در مقابل، نویسنده با معرفی خود در شمار وابستگان یا مراجعه‌کنندگان به آستان، موقعیتی پیرامونی می‌یابد. این سازمان‌دهی تصویری، نابرابری ارتباطی را محسوس می‌سازد؛ اما به‌تنهایی برای اثبات تقدس واقعی صاحب‌منصب یا انحصار منابع در دست او کافی نیست. کارکرد قابل‌تشخیص این تصاویر، برجسته‌کردن منزلت و توان پاسخ‌گویی مخاطب در جهان معنایی نامه است.

در محور گفتمان فرمان‌بری، واژگانی مانند «خدمت»، «اذعان»، «اجازت»، «اشارت» و «حکم» درجات متفاوتی از وابستگی تصمیم و عمل به مخاطب را نشان می‌دهند. درخواست اجازهٔ بازگشت مولانا مسعود، شاهد روشن‌تری بر اختیار عملی مخاطب است؛ زیرا تحقق خواسته به صدور اجازه وابسته معرفی می‌شود. در مقابل، تعبیر «دایره‌ی حکم» در نامهٔ عاطفی، می‌تواند بیانگر وفاداری ادبی باشد و الزاماً اطاعت اداری را اثبات نمی‌کند. ازاین‌رو، تشخیص فرمان‌بری سیاسی، ارادت علمی و وابستگی عاطفی باید با توجه به موضوع نامه، هویت مخاطب و موقعیت ارتباطی انجام گیرد.

یافتهٔ دیگر، هم‌زیستی فروتنی با مطالبه‌گری است. نویسنده با جملات شرطی، بیان امید، ستایش بخشندگی و یادآوری فضایل اخلاقی، خواسته را بدون رویارویی مستقیم مطرح می‌کند. در نامهٔ شفاعت شاگرد، بخشایش به‌عنوان رفتاری شایستهٔ صاحب‌اختیار معرفی می‌شود و استناد قرآنی به درخواست پشتوانهٔ اخلاقی می‌بخشد. در گلایه از دوری نیز، یادآوری رسم «مهتران» در احوال‌پرسی از «کهتران»، منزلت برتر را با مسئولیت پیوند می‌زند. بنابراین، ادب مکاتبه فقط وسیلهٔ تأیید برتری مخاطب نیست؛ امکان درخواست توجه و تعدیل رفتار او را نیز فراهم می‌کند.

مقایسهٔ مخاطبان حکومتی و غیرحکومتی نشان می‌دهد که برخی صورت‌های تعظیم و فروتنی در حوزه‌های گوناگون مکاتبه مشترک‌اند. این اشتراک، از انعطاف الگوهای ادب منزلتی حکایت دارد، نه لزوماً از یکسان‌بودن روابط اجتماعی. خطاب به وزیر با خطاب به نقاش یا دانشور، باوجود شباهت‌های زبانی، بر منابع متفاوت اعتبار استوار است. همچنین، چون «صحایف‌الاحباب» اثری آموزشی و الگوساز است،

نامه‌های آن را باید در درجهٔ نخست شاهدی بر صورت‌های مطلوب مکاتبه دانست؛ تعمیم آن‌ها به روابط واقعی جامعهٔ صفوی، نیازمند مقایسه با اسناد و مکاتیب مستقل است.

در مجموع، اهمیت اثر در نشان‌دادن پیوند میان بلاغت و تنظیم رابطهٔ اجتماعی است: خطاب‌ها منزلت را صورت‌بندی می‌کنند، ساختار درخواست حدود اختیار را آشکار می‌سازد و زبان فرمان‌بری امکان حفظ رابطه همراه با بیان نیاز را فراهم می‌آورد. برای تکمیل پژوهش، تطبیق شواهد با منشآت هم‌عصر، تفکیک دقیق مخاطبان و بررسی تفاوت الگوهای درباری و اخوانی پیشنهاد می‌شود. همچنین، پیش از نهایی‌کردن مقاله، انتساب نمونه‌ها به فصل نهم و شماره‌های برگ باید با نسخه‌های خطی تطبیق داده شود تا استنتاج‌های پژوهش بر پیکره‌ای مشخص و ارجاع‌پذیر استوار باشد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

Aboui Mehrizi, M. (2012). Anis al-Aqilin by Mulla Mir Qari Gilani and its manuscripts. *Nameh-ye Baharestan*, *3*(2), 115-130.
Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Clarendon Press.
Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.
Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
Fadaei, M. (2008). *Foundations of textual editing*. SAMT Publications.
Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.
Fakhraei, A. (2015). *Gilan during the Safavid period*. Farhang Ilia Publications.
Falahati Zendehdel, M. (2019). New findings on the life and works of Mulla Mir Qari Gilani based on manuscripts of his works and those of others. *Manuscript Studies and Texts*, *2*(1), 45-68.
Fasaei, H. (2010). *Types of Persian prose throughout history*. Qoqnoos Publications.
Forat, M. (2009). *A look at the history of epistolary compositions in Iran*. Chapakhsh Publications.
Foucault, M. (1978). *The history of sexuality: Volume 1: An introduction* (R. Hurley, Trans.; Vol. 1). Pantheon Books.
Goffman, E. (1967). *Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior*. Anchor Books.
Hosseini Tafreshi, S. (2011). *Epistolary compositions of Tafreshi*. Dr. Mahmoud Afshar Endowments Foundation Publications.

Jafarian, R. (2009). *The Safavids in religion, culture and politics*. Research Institute of Hawzah and University.
Jahanbakhsh, G. (1999). *General principles of editing manuscript texts*. Miras Maktoob.
Locher, M. A., & Watts, R. J. (2005). Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, *1*(1), 9-33.
Mahdavi, M. (2006). *History of epistolary compositions and letter writing in Iran*. Negah Publications.
Mills, S. (2003). *Gender and politeness*. Cambridge University Press.
Mitchell, C. P. (2009). *The practice of politics in Safavid Iran: Power, religion and rhetoric*. I.B. Tauris.
Mojarrad, B. (2017). *A practical guide to editing manuscripts*. SAMT Publications.
Newman, A. J. (2006). *Safavid Iran: Rebirth of a Persian empire*. I.B. Tauris.
Qaem-Maqami, J., & Mohaghegh, M. (2015). *Historical documents and correspondence*. Dr. Mahmoud Afshar Endowments Foundation Publications.
Qari Gilani, M. M. Q. (1656). *Pages of the beloved* (3838)[Manuscript]. Malek National Library.
Qari Gilani, M. M. Q. (2014). *Companion of the wise*. Miras Maktoob Publications.
Saffari Agh-Ghaleh, A. (2011). *An introduction to the codicology of Islamic manuscripts*. National Library of the Islamic Republic of Iran.
Searle, J. R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.
Taheri, A. (2016). *Stylistics of Persian prose*. SAMT Publications.
Watts, R. J. (2003). *Politeness*. Cambridge University Press.